

L'interés de la Renaixença valenciana pels poetes de l'Edat Moderna¹

Rafael Roca
Universitat de València

L'obra *Estudio histórico-crítico de los poetas valencianos de los siglos XVI, XVII i XVIII*, editada a València en 1883, representa, a hores d'ara, la més pregona i sistemàtica aproximació que els escriptors de la Renaixença valenciana realitzaren a la vida i l'obra dels seus col·legues de l'Edat Moderna. Una aproximació que devem a la iniciativa de dos joves autors: Josep Maria Puig Torralva i Francesc Martí Grajales, que en desembre de 1882 –quan comptaven 28 i 20 anys, respectivament– presentaren al certamen anual que, per aquells temps, convocava la Societat Econòmica d'Amics del País el que a la fi seria una de les obres més atractives i singulars de totes les que produí la Renaixença.

Aquell no era, però, el primer treball d'investigació històrica que tots dos autors portaven a terme conjuntament, ja que, pocs mesos abans, en juliol de 1882, durant els Jocs Florals de València, varen ser guardonats amb el premi de l'Associació Artística i Arqueològica de Barcelona per una obra titulada *Orígens del grabat en València. Apunts crítich-històrichs*, que veié la llum aquell mateix any. Ni tampoc la primera mostra d'interés que Puig Torralva dedicava a un poeta de l'Edat Moderna, ja que en 1880 havia recuperat, editat i tret de l'anonimat –precedida de “Quatre paraules al lector”– la peça lírica jocosa titulada *La gatomaquia valenciana*, original de l'albaidí mossén Bertomeu Tormo, mort a Caudete el 1773.

Com que tant Josep Maria Puig Torralva com Francesc Martí Grajales són dos dels representants més destacats i, tanmateix, desconeguts de la branca valenciana de la Renaixença, el moviment de recuperació lingüística i literària que tingué lloc al territori catalanoparlant durant la segona meitat del segle XIX, és de la seua vida i obra que parlarem, abans de realitzar l'anàlisi i descripció de l'estudi que dedicaren a aprofundir en el coneixement dels poetes valencians de l'Edat Moderna.

1. Un esperit popular i genuïnament valencià

Posseïm molt poques dades biogràfiques de Puig Torralva. Sabem que nasqué a la ciutat de València el 13 de gener de 1854, i que fou batejat a la cèntrica església parroquial dels Sants Joans. Tenia dos germans, Dolors i Ramon, i, si més no, una filla de nom Emília. El seu pare, botiguer, era propietari d'una acreditada perfumeria al carrer de la Baixada de Sant Francesc –a l'actual plaça de l'Ajuntament, junt a la Seu–, i, segons que explicà Teodor Llorente en la semblança biogràfica que li dedicà en agost de 1897, el jove Josep Maria:

¹ Aquest treball s'inscriu en el projecte de recerca “Renaixença i literatura, 1854-1898. Institució, representacions i identitat” (FFI2012-31489), del Ministerio de Economía y Competitividad.

Aquest treball s'inscriu també en la matriu dels projectes competius d'investigació “Constitució d'un Corpus per a la Gramàtica del Català Modern” (fiançat per l'Institut d'Estudis Catalans [PT2012-S04-MARTINES]), “Gramàtica del Català Modern (1601-1834)” (fiançat pel MINECO, Ref. FFI2012-37103), Digicotracam (Programa PROMETEO de la Generalitat Valenciana per a Grups d'Investigació en I+D d'Excel·lència [Ref.: PROMETEO-2009-042], “aquest és un projecte cofinançat pel FEDER de la UE”), “Grup d'Investigació en Tecnologia Educativa en Història de la Cultura, Diacronia lingüística i Traducció” (fiançat pel Vicerectorat de Tecnologia i Innovació Educativa de la UA [Ref. GITE-09009-UA]). Tots aquests projectes se situen en la matriu l'Institut Superior d'Investigació Cooperativa IVITRA [ISIC-IVITRA] de la Generalitat Valenciana (ISIC/012/042).

Hizo algunos estudios en el Seminario Conciliar, porque el canónigo D. Baltasar Palmero, tío suyo, quiso inclinarlo a la carrera eclesiástica.

Tanmateix, i tal com continua Llorente, “su espíritu vivaz y travieso no se avino a esta disciplina; dejó aquellas aulas y siguió la industria paterna”; i fou així com, a la defunció del seu progenitor, heretà el negoci familiar. En opinió del patriarca de la Renaixença valenciana (Roca 2007), el contacte amb els perfums i les essències no varen fer d’ell “un mequetrefe almibarado,” i “en aquella Bajada de San Francisco, centro animadísimo de vida valenciana, respiraron sus pulmones el ambiente popular, que inundó todo su ser” (Llorente).

D’aquesta manera, i sempre segons l’opinió de l’aleshores director de *Las Provincias*, tot sembla indicar que, d’una banda, el seu tarannà especialment sensible als temes relatius a la història i la cultura pròpies, i, d’una altra, el seu enginy, “lleno de las agudezas, los modismos, los cuentos y las rondallas propias de la tierra,” l’inclinaren des de ben jovenet envers el conreu literari. I malgrat que:

No tenía pretensiones de escritor ni de poeta, Constantino Llombart lo llevó a Lo Rat-Penat, que acababa de fundar, y en aquel terreno abonadísimo para sus facultades naturales, arraigaron éstas y se desarrollaron rápida y fructuosamente.

Hem de situar-nos pels voltants del 31 de juliol de 1878, el moment de la fundació de la societat cultural Lo Rat Penat (Igual), quan Puig Torralva comptava 24 anys i feia la seua aparició en l’escena cultural valenciana de la mà d’un Llombart que poc temps després el reconeixeria com un dels seus més avantatjats deixebles.

Lo Rat Penat reprengué la convocatòria dels Jocs Florals de València –que havien conegut una primera i aïllada celebració en 1859 (Roca 2011a, 38-49)– en juliol de 1879; i en la segona edició, que tingué lloc un any després, el jove Puig Torralva fou guardonat amb dos premis: un pel romanç històric titulat “La conquesta de Burriana,” amb què guanyà “l’accessit a la joia oferta per lo llorejat poeta valencià D. Ricart Cester [...] a la millor legenda, en vers, que tinga per objecte alguns dels fets que formen la gloriosa història d’En Jaume el Conqueridor,” tal com assenyalava el “cartell” de premis, composició que publicà a *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí* per a 1884 “dedicant-li-la a mon estimat amich lo jove poeta D. Pasqual Llorente Falcó” i que, segons confessió del propi autor, fou “la primera poesia que escriguí” (Puig Torralva 1899, 236); i un altre accessit per un assaig d’ortografia valenciana –el premi fou per a Constantí Llombart– que, segons tots els indicis, a la seua defunció encara restava inèdit. Iniciava així una intensa carrera jocfloralista que el portà a optar a tot tipus de premis, i que, de fet, el convertí en l’escriptor més llorejat de la Renaixença valenciana (Roca 2011a, 124). De fet, resulta eloqüent constatar que el nostre autor no optava únicament als premis lírics –“Desde entonces [1880],” assegurava Llorente, “apenas ha habido uno de estos certámenes en que Puig no haya obtenido premios, ni género literario a que no se haya dedicado”–, sinó també als narratius i dramàtics, els d’història literària, gramàtica i bibliografia: “Todo lo abarcan su actividad y entusiasmo,” sentenciava Llorente, que no dubtava a assegurar que, “como poeta, no es melifluo; no es muy fácil tampoco, ni galano. Pero tiene mucho nervio, virilidad e intención”; i per a qui, en definitiva, Puig Torralva representava “la personificación del elemento más popular y genuinamente valenciano.”

Estretament lligat a aquesta passió per la història literària i popular valenciana –de la qual és un bon exponent l’article “La poesía popular en Valencia y la invasión francesa,” que publicà en juny de 1908 a *Las Provincias*–, tot sembla indicar que Puig Torralva fou, també, un considerable bibliòfil. Així es desprèn del breu comentari que,

al respecte, realitzà en 1897 el propi Llorente: “Acumula en su casa papeles, folletos, libros, todo lo que se refiere a sus aficiones predilectas”; i, sobretot, del que hom afirmà a la necrològica que, poc després de morir, li dedicà l’*Almanaque de Las Provincias* per a 1912 (312):

Era, además, nuestro escritor un excelente coleccionista y un investigador muy perspicaz y constante. Todo lo que trascendía a valenciano guardábalo como una preciada joya, y era frecuente verle en los encantillos revolviendo libros y papelotes en busca de algún *Llibret de falla*, de algún documento histórico, o de algún libro valenciano de los pasados tiempos. Seguramente que en su biblioteca se conserva un buen arsenal que pudiera aprovecharse para cooperar al estudio de nuestra literatura.

De la destinació de tot aquell material “arsenal” bibliogràfic, però, res no se’n sap.

És així, des de l’afany per la història i la cultura, que cal entendre també la seua intensa vinculació al Centre Excursionista de Lo Rat Penat, que durant tres dècades – entre 1880 i 1911, si més no – es dedicà a recórrer més d’un centenar de municipis de la geografia valenciana a la recerca de vestigis històrics i arquitectònics (Roca 2011b), i al voltant de la qual Llorente també escrigué:

Donde hay que ver a Puig Torralba es en las expediciones del Centro excursionista. Antes de salir el tren, ya toma la palabra y forma corro. Aquel monólogo, interrumpido apenas por los aplausos, las risas, las observaciones, las réplicas del complacidísimo auditorio, dura hasta el regreso y la despedida. Es un chorro continuo de dichos preciosísimos, historietas, anécdotas, noticias interesantes, datos curiosos, reflexiones originales, un caudal de valencianismos y valencianadas, que, tomadas taquigráficamente, formarían tomos enteros de un curiosísimo *Folk-lore*.

De fet, i a propòsit d’una d’aquelles excursions, la que tingué lloc al monestir de la Murta, d’Alzira, en març de 1894 (Roca 2011b, 242-252), Puig Torralva (1899, 175-176) redactà una composició poètica titulada, precisament, “En lo monestir de la Murta.”

En 1880, dos anys després d’haver sigut fundat Lo Rat Penat, Puig Torralva edità una obreta de la segona meitat del segle XVIII a la qual ja hem fet referència a l’inici d’aquest article: *La gatomaquia valenciana*, que era original de mossén Bertomeu Tormo i inaugurava una “Biblioteca Llemosina” que tenia com a intenció l’edició i recuperació de textos literaris antics, però que, tanmateix, no tingué continuïtat. *La gatomaquia* acredita l’interès de Puig Torralva per l’obra dels autors dels segles immediatament precedents, i segons que afirmà l’editor a les “Quatre paraules al lector” que l’encapçalen, i que signà a “Valencia 1er Octubre 1880,” es tractava d’una obra “escrita a imitació de la de Lope de Vega” (Tormo, 5). Així mateix, també hi assegurava que:

Quant tinguérem la sort de adquirir una de les raríssimes còpies encara del segle passat que se coneixen entre los amants de la nostra lliteratura, [...] resolguérem, moguts per l’amor que professem á totes les còses de la tèrra, traure á llum este poemeta inédit y anónim fins á huí (Tormo, 5).

Anònim, però, per poc temps, ja que:

Pera la seua publicació desijavem saber lo nom de son autor, y á este fi se dirigiren les nòstres fòrses, confesant que tot quant habem pogut averiguar sobre dit particular, ho debem als Senyors En Constantí Llombart, En Julio Lassala, En Joan Batiste Monzó y En Francesc Mateu (Tormo, 5-6).

A continuació exposava les dades biogràfiques que havia aconseguit reunir al voltant de Bertomeu Tormo, i assegurava que:

Lo seu fi en esta *Gatomaquia*, fon publicar les pasions mes dominants de alguns paysans seus y los mots ó mals noms que tenien, prenint per asunt los amors de dos gats, hú del Palau del Marqués de Albayda, y altre de casa un prébere nomenat En Joseph Canet (Tormo, 6).

Per a acabar afirmant que l'obra "és un poemeta molt graciós [...] digne de figurar en la biblioteca de tots los amants de nostra lliteratura" (Tormo, 7). Finalment, cal dir que, segons es desprén del comentari que publicà l'*Almanaque de Las Provincias* per a 1882 (229) –"La secció de Literatura [de Lo Rat Penat] se ha ocupado [durant 1881] de los siguientes temas: [...] La gatomaquia valenciana, de mosén Bertomeu Tormo"–, l'aparició de l'obra donà peu, al cap de pocs mesos, a una conferència-debat literari al si de l'entitat que degué ser protagonitzada pel propi editor.

Tot sembla indicar que, a principis de la dècada dels anys 80, el compromís de Puig Torralva amb Lo Rat Penat i la seua vinculació a Constantí Llombart anaven agafats de la mà, i una de les obres que més ho evidencia són els quatre darrers volums –d'un total de deu– de l'anuari *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí* (1875-1884), una de les publicacions més emblemàtiques de la Renaixença valenciana (Escartí 2005; Estrela). Així, en setembre de 1880 Puig n'assumí la direcció del volum corresponent a 1881 en substitució de Llombart, el fundador –que passava per problemes de salut. I fou així com es convertí en el director dels volums corresponents a 1881 i 1882, i en el codirector –juntament amb Llombart– del de 1883. I encara que en el de 1884 tornà a figurar Llombart com a director únic, cal que fou Puig qui, com havia fet en els tres volums precedents, en redactà l'escrit introductor i una mena de repassada literària i cultural titulada "Revista del any passat."

En referència a la tasca desenvolupada per Puig Torralva al front del *Calendari Llemosí*, al número de la *Revista de Valencia* corresponent a l'1 de febrer de 1881, que es mostrava molt crítica amb la trajectòria anterior de la publicació², es podia llegir:

Este año se ha encargado de ella D. José María Puig, modesto y laborioso cultivador de las letras valencianas, y ha trabajado con algún éxito, pues el *Calendari* es más rico y está mejor confeccionado que en los años últimos (198).

Tal com hem avançat, durant els Jocs Florals de València de 1882 Puig Torralva fou guardonat, juntament amb Francesc Martí Grajales, per un estudi sobre els orígens del gravat a València. I al cap de sis anys, durant els de 1888, en què obtingué el premi al millor drama valencià per l'obra *Mare i madastra*, fou nomenat com a Mestre en Gai Saber, títol que l'acreditava com a escriptor llorejat. Tanmateix, no fou fins als Jocs de 1897 que aconseguí el màxim guardó líric pel poema "La casa pairal," un premi amb el qual Puig degué traure's l'espina que probablement portava clavada, ja que, si bé –amb una trentena de premis– havia esdevingut un dels autors més guardonats del període 1879-1896, aquella era la seua primera Flor Natural.

En desembre de 1899, un mes abans de complir els 46 anys, Puig decidí agrupar en un volum moltes de les seues poesies valencianes esparses, la majoria de les quals premiades en les diverses edicions dels Jocs Florals de València, i editar-les sota el títol –d'evidents reminiscències ausiasmarquianes– de *Lliris y carts*, un poemari que estava

² "En su parte literaria, dejaba bastante que desear; para llenar sus páginas se aceptaba todo, bueno, mediano y menos que mediano, con tal que estuviese escrito en valenciano, y como no se tenía el esmero de corregir el lenguaje y unificar la ortografía, esta publicación no daba muy buena idea del Renacimiento lemosín en Valencia, aunque demostraba su vitalidad." "Bibliografía valenciana," *Revista de Valencia*, 1 de febrer de 1881 (198).

dedicat “A ma volguda filleta Emília.” Llorente, sota el pseudònim de Valentino, el ressenyà dos mesos després d’haver-se estampat, i parlà del seu autor com d’un dels més entusiastes i constants conreadors d’“el huerto de Lo Rat Penat”; i, novament, com de “la personificación del elemento más popular y genuinamente valenciano” de l’entitat. En aquest sentit, assegurava que, durant els vint anys que feia que se celebraven Jocs Florals de València, “el bello ideal de aquel muchacho perfumista” havia sigut obtenir-hi premi:

Prosa y verso, poesía lírica o dramática, seria o festiva, elegíaca o epigramática, atraíale todo, de todo escribía, y no pocas veces acertaba. El resultado de esta labor es el contenido de su libro *Lliris y carts* (Valentino).

Malgrat la forta vinculació que durant més de dues dècades l’uní a Lo Rat Penat, tot sembla indicar que, iniciat el segle XX, Puig Torralva, descontent amb la deriva ideològica de l’entitat, trencà amb el seu passat ratpenatista i juntament amb d’altres vells i joves lletraferits com ara Francesc Badenes Dalmau, Ramon Andrés Cabrelles Miquel Duran de València i Eduard Boix, en 1904 fundà la societat cultural i regionalista València Nova amb el propòsit de donar un nou impuls al valencianisme cultural que es derivava de la Renaixença. Seguint Miquel Duran de València (4), que afirmà:

Fon en València Nova i en la botiga del poeta i perfumista Puig Torralva i en la penya del café Fortis on es reunia la colla de poetes, escriptors i estudiants que fundà la primera Joventut Valencianista i redactà els primers periòdics i manifestos valencianistes i nacionalistes, i en quals reunions es va iniciar la labor i l’acció del segon renaixement, aquesta vegada literari, patriòtic i polític,

Alfons Cucó (67) asseverà que “la posició contemplativa i narcisista de Lo Rat Penat contrastava amb la posició crítica sostinguda per València Nova,” i que “amb l’aparició de València Nova havia sorgit el valencianisme polític.” I semblantment n’opinà Vicent Simbor (14), que hi veié el naixement d’“el valencianisme polític com una continuació i maduresa del sector populista encapçalat per Constantí Llombart” i la materialització del

Divorci llargament anunciat entre totes dues concepcions i l’inici del camí en solitari dels fundadors de València Nova, la petita burgesia i l’artesanat, acompanyats d’alguns joves estudiants.

D’aquesta manera, en poc temps València Nova aconseguí agrupar diversos valencianistes procedents del ratpenatisme –com ara el doctor Faustí Barberà– que veien amb ulls crítics el caire conservador i conformista que havia adoptat la vella entitat, i que pretenien fer un pas endavant en el camí envers el valencianisme polític.

Finalment, cal remarcar que, a la seua mort, esdevinguda el 7 d’agost de 1911, quan tenia 57 anys, Josep Maria Puig Torralva deixà inèdites diverses obres, com ara l’“Ensaig de ortografia valenciana” que li fou guardonat en els Jocs Florals de València de 1880; una “Història gramatical de la lengua lemosino-valenciana,” escrita en valencià i premiada “ab un brot de llozer d’argent en los Jochs Florals de Lo Rat-Penat, any 1883”³; i un drama inèdit titulat *La taca de sanch*, al qual, i segons confessió del propi autor, pertanyia el fragment “Maulets y botiflers,” que sí arribà a veure la llum (Puig Torralva 1899, 46-49; Roca 2012, 247-249).

³ De fet, sols n’arribà a publicar el primer capítol a les pàgines 44-54 de *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al any de 1884*, València, 1883, acompanyat de la següent nota a peu de pàgina: “Publ[i]quéu aquest sol capítol de la llorejada obra del Sr. Puig, que disijém done en breu á la estampa completa, pera que per éll en part se la conega.”

2. Un investigador consciencios i inesgotable

Pel que fa a l'altre responsable de l'*Estudio histórico-crítico de los poetas valencianos de los siglos XVI, XVII i XVIII*, l'historiador Francesc Martí Grajales, cal dir que havia nascut a la ciutat de València el 18 de novembre de 1862⁴. En 1875 ingressà a l'institut de segones lletres del cap i casal i esdevingué deixeble de Vicent Boix –un dels mestres de la generació que inicià la Renaixença valenciana–, de qui sens dubte degué aprendre l'ofici i la passió per la història de València. D'idees radicals, Martí Grajales començà la carrera de Dret, que abandonà per a dedicar-se al periodisme, i fou així com esdevingué redactor dels periòdics de tendència republicana *El Universo*, que dirigia Lluís Cebrian i Mezquita, i *El Progreso*, que estava encapçalat per Fèlix Pizcueta. Però, amb el pas dels anys, el seu ideari evolucionà envers el conservadorisme, i fou així que en 1900 ingressà a la redacció del diari *Las Provincias*, aleshores dirigit per Teodor Llorente, ocupació que hagué d'abandonar dos anys després a causa del seu delicat estat de salut.

Per aquesta raó, des de 1902 i fins la vespra de la seua mort, esdevinguda el 12 d'agost de 1920, Martí Grajales es dedicà quasi de manera exclusiva als estudis històrics. En aquest sentit, i segons que es pot llegir a la nota necrològica que sobre ell publicà l'*Almanaque de Las Provincias* per a 1921 (271):

Donde se destacó principalmente la personalidad del señor Martí Grajales, fué en los estudios históricos. Entusiasta valencianista, pasó buena parte de su vida registrando archivos, y producto de su labor fueron una serie muy nutrida de monografías, muchas de las cuales fueron premiadas en los concursos anuales de Lo Rat-Penat. Enemigo de toda vanidad, su única satisfacción era encerrarse con sus papeles y laborar por el mayor brillo de nuestros fastos.

Així, a més dels dos treballs ja esmentats redactats juntament amb Puig Torralva –que, sens dubte, degueren servir-li d'introducció al món de la recerca–, entre les seues obres d'investigació històrica destaquen, entre d'altres els llibres: *El notario Carlos Ros y Hebrera. Estudio biobibliográfico* (1891), *El doctor Gaspar Juan Escolano* (1892), *El doctor Juan Plaza* (1893), l'edició crítica de les *Trobes en lahors de la Verge Maria* (1894), l'edició en quatre volums del *Cancionero de la Academia de los Nocturnos de Valencia* (1905-1912) –que anotà juntament amb Pere Salvà–, la *Biografía de Gaspar Aguilar* (1910) i les *Obras de Juan Fernández de Heredia* (1913). Així mateix, cal remarcar que deixà inèdits dos dels seus treballs més ambiciosos, ben relacionats amb el tema que ens ocupa: el *Ensayo de un diccionario biográfico y bibliográfico de los poetas que florecieron en el Reino de Valencia hasta el año 1700*, que veié la llum en 1927, i el *Ensayo de una bibliografía valenciana del siglo XVIII*, que en 1987 prologà Ricard Blasco.

D'altra banda, i en relació a la seua faceta d'activista cultural, cal assenyalar que, durant més de 15 anys, Francesc Martí Grajales –a qui Constantí Llombart (758) qualificà com a “jove escriptor valencianista [...] dels qu'han seguit lo moviment lliterari llemosí en Valencia”– ocupà diversos càrrecs de responsabilitat al si de les diferents juntes directives de Lo Rat Penat. Així, Llombart (759) ja assenyala que “ha desempenyat los càrrechs de Secretari de la Secció d'Arqueología y segon Vice-secretari de la Junta de Govern de la mateixa.” Posteriorment, hi ocupà els càrrecs de bibliotecari (anys 1894-1896), president de la secció de ciències històrico-

⁴ Així consta a la necrològica que li publicà l'*Almanaque de Las Provincias* per a 1921, València, 1920 (271). Constantí Llombart (758), en canvi, assenyala com a data de naixement del nostre autor “lo dia 10 de Novembre del any 1862.”

arqueològiques (1896-1897), president de la secció d'interessos materials (1897-1898), novament bibliotecari (1898-1902), vicepresident segon (1902-1904), president de la comissió de Jocs Florals (1904-1910) i president de la comissió de publicacions (1910-1911).

En aquest sentit, en el del seu intens treball al si de l'entitat ratpenatista, cal dir que en 1896 prologà l'antologia *Brots de llover*, que conforma el segon volum de la "Biblioteca de Lo Rat Penat," i que recollia una mostra de les poesies premiades en les diverses edicions dels Jocs Florals de València celebrades des del 1879. Al pròleg Martí Grajales realitzava una descripció de les activitats portades a terme per la societat cultural durant l'any anterior, i hi traçava cinc semblances biogràfiques d'altres tants prohoms: Constantí Llombart, impulsor de Lo Rat Penat, mort en 1893; Vicent Boix, president honorari, mort en 1880; i els tres primers presidents de l'entitat: Fèlix Pizcueta, mort en 1890; Teodor Llorente; i Jacint Labaila, mort en 1895.

Així mateix, cal assenyalar que, com Puig Torralva, Martí Grajales fou un assidu dels Jocs Florals de València organitzats per Lo Rat Penat, ja siga com a concursant, ja com a membre del consistori de mantenidors. De fet, sabem que en els Jocs de 1881 obtingué un accèssit al premi que patrocinava l'Ateneu-Casino Obrer per una memòria titulada "La sabateria valenciana" –que, aquell mateix any, fou publicada al volum de *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí* corresponent a 1882 (54-62). I que dotze mesos després, en els Jocs de 1882, fou guardonat amb el premi de l'Associació artística-arqueològica barcelonesa pel ja esmentat estudi conjunt sobre els orígens del gravat a València. Al cap de deu anys, en els Jocs de 1892, fou nomenat Honorable Escriptor en reconeixement als diversos premis que hi havia obtingut, entre els quals l'extraordinari de la Joventut Catòlica per una memòria sobre la data de naixement de sant Vicent Ferrer (1891) i un d'ordinari –consistent en un objecte d'art– per una biografia sobre Gaspar Escolano (1892). En els de 1893 aconseguí un nou guardó per un treball sobre el volum *Trobes en lahors de la Verge Maria*, i en els de 1895, el de la Diputació de València per un estudi crític del cançoner de l'Academia de los Nocturnos; treballs, tots dos, que com sabem derivaren en monografies que varen veure la llum en 1894 i 1905-1912, respectivament. D'altra banda, en els Jocs de 1897 Martí Grajales formà part del consistori de mantenidors encarregat de jutjar els treballs presentats a concurs juntament amb Honorat Berga, president de Lo Rat Penat, el polític madrileny Francisco Silvela, l'escolapi Josep Fèlix, Vicent Calabuig, Juli Cebrian i Mezquita, Josep Bodria, Manuel Penella i Raga i Josep Aguirre i Mاتيول, que hi actuà com a secretari (Roca 2011a, 158).

Finalment, i pel que fa a la seua activitat valencianista, cal remarcar que, de la mateixa manera que el seu amic Puig Torralva, Martí Grajales fou també un dels membres més actius del Centre Excursionista de Lo Rat Penat, en les visites del qual devia trobar abundant matèria d'observació i d'estudi històrics. Així, tenim constància documental que participà en les excursions als municipis de Sueca, Manises, Xiva i Utiel (en 1896); Cullera i Alberic (en 1897); Alginet i Silla (1898); Polinyà, Torís, Godelleta i Benigànim (en 1900); Gilet (en 1904); Ador (en 1905); i Alacant, Elx, Castelló de la Plana i Paterna (en 1911). A més de moltes de les realitzades a diversos edificis civils i religiosos de la ciutat de València (Roca 2011b).

3. L'estudi dels poetes de l'Edat Moderna

Com he avançat al principi, el volum *Estudio histórico-crítico de los poetas valencianos de los siglos XVI, XVII y XVIII* és fruit de l'accèssit que Puig Torralva i Martí Grajales aconseguiren a un dels premis literaris que la Societat Econòmica

d'Amics del País de València convocà en 1881, i que varen ser lliurats el dia 8 de desembre de 1882. Així, i pel que fa al “Programa de premios para 1882,” que fou publicat a l'*Almanaque de Las Provincias* per a 1882, comprovem com a l'apartat “Literatura” s'anunciava un “*Título de socio de mérito* al autor del mejor trabajo histórico crítico de los poetas lemosino-valencianos de los siglos XVI, XVII y XVIII” (328). Mentre que, pel que fa al lliurament dels premis, a l'*Almanaque de Las Provincias* per a 1883 (364) llegim:

El 8 de Diciembre [de 1882], dia de la Inmaculada Concepcion, se celebró la sesion solemne para la distribución de premios. Este acto, que se vió sumamente concurrido, dió motivo á que el dignísimo director de la Sociedad, Excmo. Sr. D. Antonio Rodriguez de Cepeda, pronunciase un oportuno discurso sobre la *cuestion social*, que con justicia mereció los mayores plácemes de la concurrencia. De los premios que anualmente adjudica, solo se ha concedido este año un accésit al trabajo *Estudio crítico-bibliográfico de los poetas valencianos de los siglos XVI, XVII y XVIII*, resultando autores del mismo los Sres. Puig Torralba y Martí Grajales⁵.

Així doncs, cal assenyalar que, a l'hora de la publicació, el títol del treball experimentà un lleu retoc, ja que l'estudi passà de “crítico-bibliográfico” a “histórico-crítico.”

D'altra banda, i pel que fa a aquest premi, parlant de Martí Grajales a *Los fills de la morta-viva* Constantí Llombart (759) anotà que:

En lo Certámen celebrat lo dia 8 de Diciembre del any 1882 per la *Societat d'Amichs del Pays* alcançá, en col·laboració del Sr. Puig Torralva, *accésit* per l'*Estudio histórico crítico de los poetas Valencianos de los siglos XVI, XVII y XVIII*, també recin [sic] estampada en un folleto.

Amb tot, s'ha de dir que és molt probable que els responsables de l'entitat convocant del guardó no quedaren satisfetes amb el treball de Puig Torralva i Martí Grajales, o no els semblara suficient. I això per dos motius: 1) en primer lloc, perquè únicament li varen concedir l'accésit –el premi restà desert; 2) i en segon, perquè en el programa de premis per a 1883 –reproduït a l'*Almanaque de Las Provincias* per a 1883– tornava a figurar un “*Título de socio de mérito* al autor de la mejor reseña histórico-crítica de las obras escritas en verso valenciano durante los siglos XVI, XVII y XVIII” (367). Senyal, doncs, que la Societat Econòmica d'Amics del País considerava que encara es podien dir més coses, de les ja apuntades per Puig i Martí, al voltant del tema proposat⁶.

Pel que fa a l'estructura de l'*Estudio histórico-crítico de los poetas valencianos de los siglos XVI, XVII y XVIII*, que fou publicat en 1883 a València per la impremta de la Viuda de Ayoldi, cal dir que es divideix en dues parts clarament diferenciades: d'una banda, una breu introducció històrica que ocupa les pàgines 7-15, i que conté diverses consideracions al voltant de les motivacions i l'oportunitat de l'obra i dels segles examinats; i, d'una altra, la relació dels 83 poetes ressenyats (Puig Torralva & Martí Grajales 1883, 17-115), un apartat ampli que, a la seua vegada, es divideix en tres capítols més, a raó d'un per segle. Així mateix, cal assenyalar que l'*Estudio* es tanca

⁵ Amb el títol “La cuestión social. Discurso leído en la sesión pública de la Sociedad de Amigos del país de Valencia, por su presidente el Excmo. Sr. D. Antonio Rodríguez de Cepeda,” el discurs fou íntegrament reproduït al núm. de *Las Provincias* corresponent al diumenge 10 de desembre de 1882.

⁶ Notem, però, que la convocatòria de 1882 parlava del “mejor trabajo histórico crítico de los poetas lemosino-valencianos,” mentre que la de 1883 al·ludia a la “mejor reseña histórico-crítica de las obras escritas en verso valenciano.”

amb un índex d'autors ordenats per ordre alfabètic de cognom; i que s'obri amb una dedicatòria "Al erudito bibliófilo D. Juan de la Cruz Martí," signada per "Los Autores," que resa així:

A V. que con sus oportunas y valiosas observaciones nos ha alentado á proseguir en nuestros modestos trabajos; dedicamos estas pobres y desaliñadas líneas en prueba de tributo y de cariño.

Sembla evident, doncs, que es tracta d'una dedicatòria d'agraïment al lletraferit que, segurament, havia animat Puig Torralva i Martí Grajales a emprendre la recerca; i que, siga com siga, del que no hi ha dubte és que els ajudà a desenvolupar-la, molt probablement facilitant-los la consulta de bibliografia. Però, qui era Joan de la Creu Martí? Doncs, ben poques dades posseïm d'ell, més enllà de saber que fou membre de la Societat Arqueològica Valenciana⁷, que era un gran col·leccionista de numismàtica (Goberna 579), i que ocupà diversos càrrecs de responsabilitat a la directiva de Lo Rat Penat, entre els quals: president de la secció de Ciències històrico-arqueològiques (anys 1882-1884) i vocal (curs 1885-1886); i, també, que formà part del consistori de mantenidors dels Jocs Florals de València de 1886 (Roca 2011a, 118).

Tornant al contingut de l'*Estudio*, el primer que cal remarcar és que no amagava la seua intenció d'esdevenir complement o continuació de l'anàlisi que, deu anys abans i amb un pràcticament idèntic títol, havia publicat Rafael Ferrer i Bigné: *Estudio histórico-crítico de los poetas valencianos de los siglos XIII, XIV y XV* (València, 1873), obra en la qual sens dubte s'inspirava; ni tampoc del volum de Constantí Llombart que, sota el títol de *Los fills de la morta-viva. Apunts bio-bibliogràfics pera la historia del renaixement lliterari llemosí*, havia sigut premiada en els Jocs Florals de València de 1879 –i en aquell moment es trobava en procés de publicació. Així ho declaraven a la introducció Puig Torralva i Martí Grajales, en afirmar que el seu era un:

Trabajo que viene á llenar en cierto modo el vacío que media entre el magnífico estudio del erudito D. Rafael Ferrer y Bigné y el del entusiasta valencianista Sr. Llombart, en sus *Fills de la Mòrta Viva*, sin pretender colocarnos á la altura literaria de éstos (Puig Torralva & Martí Grajales 1883, 7-8).

En aquest sentit, en el de l'oportunitat de l'estudi, resulta també eloqüent assenyalar que els autors iniciaven la introducció asseverant que "los siglos XVI, XVII y XVIII son los más fatales para la escuela poética lemosino-valenciana" (Puig Torralva & Martí Grajales 1883, 7), mentre que el tancaven congratulant-se que "este siglo [XIX] es el del dulce Villarroya, es el de la 'Renaixensa'" (Puig Torralva & Martí Grajales 1883, 15). Perquè totes dues afirmacions són ben representatives de la concepció canònica, podríem dir, que la majoria dels escriptors de la branca valenciana Renaixença tenien tant de la pròpia tasca com de la dels autors precedents, ja que justificaven un part de la seua labor literària renaixent sobre el "fracàs" dels segles anteriors, contemplats com a decadents. Amb tot, i potser perquè quedara clar que no havien realitzat l'estudi a desgrat, també assenyalaven que:

Como todo lo que se refiere ó tiene relación con *nuestras cosas* tienen encanto indescriptible para nosotros, al fin hemos hecho un esfuerzo y nos hemos atrevido á escribir sobre la "Escuela poética lemosino-valenciana" de los siglos XVI, XVII y XVIII (Puig Torralva & Martí Grajales 1883, 7).

Per tant, i com acabem de dir, Puig Torralva i Martí Grajales començaven el volum

⁷ Hi ingressà el 22 de març de 1873, segons que consta a la *Memoria de los trabajos llevados á cabo por la Sociedad Arqueológica Valenciana durante el año 1873*, (29): http://www.museuprehistoriavalencia.es/resources/files/biblioteca%5C1873_memorias_SAV.pdf

d'una manera contundent: qualificant de “fatals” per a la literatura valenciana –i catalana en general, es pot deduir– els tres segles que es disposaven a repassar. I no massa línies després introduïen un terme, el de “decadència” literària, que ja havia sigut utilitzat Magí Pers i Ramona en 1857, però que, com sabem, seria durant el segle XX i fins fa quatre dies que faria fortuna entre els estudiosos de la literatura catalana. Així, asseguraven que incloïen, “entre los poetas valencianos, a los que, sin nacer en nuestra tierra, recibieron la educación literaria ó dieron sus frutos en ella”; que, pel que fa:

Á los poetas que tienen escasa importancia en la literatura lemosino-valenciana [...], hemos sido parcos, en sus datos biográficos: no así respecto á los que han sobresalido en ella.

I justificaven haver fixat únicament l'atenció en els poetes que s'havien dedicat a la literatura catalana, “siquiera sólo hayan escrito alguna producción,” en el fet que “creemos que alguna significación poética representan, dada la época de decadencia literaria en que la escribieron” (Puig Torralva & Martí Grajales 1883, 8). Un concepte, el de decadència, que tornarien a recuperar al final de l'obra, en parlar de mossén Bertomeu Tormo, de qui afirmaren:

Las composiciones poéticas de este autor, son pertenecientes á la época de la decadencia lemosina, están llenas de incorrecciones y contienen muchas faltas ortográficas (103-104).

D'on, evidentment, és dedueix que no sols el segle XVIII, sinó també els anteriors, fou un temps d'incorrecció i descurança ortogràfica.

La introducció continuava amb una repassada a la producció literària en català dels segles XVI, XVII i XVIII precedida d'un comentari històric en què, entre d'altres, s'assegurava que:

La lengua lemosina, importada por el rey conquistador D. Jaime I, en el siglo XIII, toma carácter y vida propia en el XV, pudiendo asegurarse que este es el siglo de oro de la literatura lemosina-valenciana (Puig Torralva & Martí Grajales 1883, 8),

Una concepció, la de contemplar el segle XV com al segle d'or de la literatura valenciana, que, com sabem, ha arribat fins als nostres dies. El fet, però, que Rafael Ferrer i Bigné ja haguera analitzat, deu anys abans, la producció literària de les centúries XIII-XV exculpava Puig i Martí de dedicar-los major atenció. I és així que, ràpidament, se centraven en l'anàlisi del segle XVI, que qualificaven com “un siglo bilingüe, pues aunque muchos poetas cultivan sólo su materna lengua” (Puig Torralva & Martí Grajales 1883, 9), eren també bastants els que compaginaven aquesta dedicació amb el conreu del castellà. D'aquesta manera, i encara que “en el siglo XV ya tomó parte el castellano en los certámenes, aunque sin importancia alguna,” consideraven que, a conseqüència de “la unión de Aragón con Castilla, comenzada por el casamiento de D. Fernando y doña Isabel en 1469,” i sobretot a causa de “la muerte de D. Fernando V en 1516,” “en el siglo XVI es más palpable la influencia de la literatura castellana” (Puig Torralva & Martí Grajales 1883, 9). I posaven com a exemple d'aquest canvi lingüístic el cronista Martí de Viciana (Puig Torralva & Martí Grajales 1883, 10).

Una succinta repassada als noms lírics que donà el Cinc-cents deixava pas al segle XVII, en el que “crece la decadencia de la literatura lemosino-valenciana” (Puig Torralva & Martí Grajales 1883, 11), hi asseguraven. I, per a exemplificar-ho, novament es recorria als cronistes: a Diago i a Gaspar Escolano, que “escriben sus obras en el lenguaje de Castilla”; i a Pere Antoni Beuter, que “imprime el suyo en su materno idioma, pero tiene que traducirlo al castellano” (Puig Torralva & Martí Grajales 1883,

11). Així mateix, s'hi constatava, amargament, la proliferació de certàmens “en los que apenas hay alguna composición lemosina ó no la hay, que es lo más frecuente”; i al fet que:

Los hijos de Valencia, Tárrega, Boil, Ricardo del Turia, Aguilar, Guillem de Castro y otros mil contribuyen poderosa y eficazmente al pulimento de la lengua castellana, postergando la suya natal, en la que apenas escriben algunos versos (Puig Torralva & Martí Grajales 1883, 11).

Una situació que els portava a lamentar:

Pobre lengua en la que se redactaron nuestros venerandos *Furs*, se escribió el primer libro impreso en España y predicó el *Apóstol de Europa*. Ciertamente era digna de mejor suerte (Puig Torralva & Martí Grajales 1883, 12).

Amb tot, també constataven el lloable esforç que, durant el segle XVII, varen realitzar “algunos buenos patricios [que] intentan cultivar la valenciana lengua,” que, tanmateix, “yace entorpecida, ronca y tartamuda,” i de la qual “sólo restan débiles chispas que amenazan extinguirse” (Puig Torralva & Martí Grajales 1883, 12). Novament, s'hi realitzava una repassada als noms lírics més excel·lents de la centúria, entre els quals destacaven Gaspar Aguilar –“el divino”–, Pere Esteve, Francesc Mulet i pocs més. Per a, d'aquesta manera, arribar a les línies dedicades al segle XVIII, que obrien amb “la tiránica ley que el 29 de Junio del año 1707 dió el monarca Felipe V derogando nuestros magníficos fueros y privilegios,” un decret que “vino como á amortiguar la literatura lemosino-valenciana y á imponer por fuerza la de Castilla” (Puig Torralva & Martí Grajales 1883, 13).

Com a conseqüència, i malgrat els “gigantescos esfuerzos” d'homes com Carles Ros, Joan Collado i Lluís Galiana, la veu dels quals “sólo halla eco en el siglo XIX,” trobem que, durant el Set-cents, “el más completo decaimiento yace en el campo lemosinista, un día lleno de potente virilidad” (Puig Torralva & Martí Grajales 1883, 13). Amb tot, Puig i Martí no deixaven de reconèixer la vàlua de la producció que, en aquella centúria, varen realitzar els tres autors esmentats, i també les poesies –“que nunca creyó pudieran salir a luz”– que en les estones d'oci escrivia Bertomeu Tormo i la labor de Carles Leon, que “publica una porción de romances de asuntos de actualidad que en aquella época venían á ser una especie de *Gaceta*” (Puig Torralva & Martí Grajales 1883, 14). I això malgrat que “el lenguaje en este siglo [XVIII] está bastante corrompido y la ortografía, á pesar de las obras léxicas de Ros, tiene mucho de la castellana, así como la construcción gramatical” (Puig Torralva & Martí Grajales 1883, 14), sentenciaven.

I així, amb un panorama tan desolador, era com “el siglo XIX principia tan decaído como su antecesor.” Una nova centúria en la qual “hasta los populares ‘milacres’ se representaban en castellano” (Puig Torralva & Martí Grajales 1883, 14), i en què,

Las libertades de Baldoví y las escentricidades de Bonilla y otros muchos, hicieron que la Musa exclamara con D. Teodoro Llorente: “Me donen per escarni un ceptre ab cascabells” (Puig Torralva & Martí Grajales 1883, 15).

Però, tanmateix, el XIX era també el segle “del dulce Villarroya,” “de la ‘Renaixensa’,” que havia fet possible un present esperançador en què “nuestros mejores poetas cultivan su materno idioma,” “el Rat-Penat abre y extiende sus alas” i

Los Jochs-Florals [...] re restablecen [...] y una buena pléyade de trovadores canta inspirándose en la antigua y siempre sacrosanta divisa: “Patria, Fides, Amor” (Puig Torralva & Martí Grajales 1883, 15).

De fet, resulta ben eloqüent que els joves Puig Torralva i Martí Grajales finalitzaren

aquella introducció amb uns expressius: “*¡Avant! ¡Amunt!*” (Puig Torralva & Martí Grajales 1883, 15).

Pel que fa a la segona part del volum, la que albergava el cos central del treball i recollia les notícies biogràfiques i bibliogràfiques de 83 escriptors, ja hem dit que es dividia en tres capítols, a raó d'un per segle; i que varen incloure-hi tot tipus de poetes, fins i tot els que únicament es coneixia una composició, com és el cas d'Andreu Pineda (Puig Torralva & Martí Grajales 1883, 18), o dues dècimes, com Francesc Oliver (Puig Torralva & Martí Grajales 1883, 25). De fet, sovint, dels autors ressenyats, no tenien pràcticament cap dada biogràfica, més enllà de saber que varen participar en un certamen literari concret. I així hi trobem poetes dels quals únicament es consigna el sobrenom o pseudònim que varen utilitzar per a signar la seua composició, com és el cas del “Vicari de sent Pere” (Puig Torralva & Martí Grajales 1883, 36) i de l'autor identificat com a “L'Espital general” (Puig Torralva & Martí Grajales 1883, 41). I igualment passa amb la informació biogràfica, que de vegades es limita a la que dona el títol de la composició conservada –cas de Joan Sebastià (37).

Així les coses, el capítol dedicat al segle XVI (Puig Torralva & Martí Grajales 1883, 17-61), el més ampli dels tres, acull informació al voltant de 43 poetes: Francesc Fenollet, Andreu Pineda, Pere Sorivella, Vicent Ferrandis, Jeroni Fabra, Jaume Bertran, Pere Gomis, Francesc Oliver, Lluís Crespí de Valldaura, Bertomeu Vilanova, Hug de Moncada, Andreu Martí Pineda, Pere Joan Solivella, Miquel Joan Gomis, Jeroni Sentpere, Frare Cnco⁸, “Vicari de sent Pere,” Joan Sebastià, Pere Martí, Lluís Ferrandis, Antoni Blanch, “L'Espital general,” Francesc Joan Pastor, Joan Miquell, Andreu Honorat Pineda, Tomàs Real, Alonso de Cardona, Joan Tallant, Miquel Garcia, Joan Timoneda, Jaume Ferrer de Blanes, Joan Baptista Anyes, Joan d'Aguiló i Romeu de Codinats, Jaume Siurana, Lluís Joan Valentí, Onofre Almudèver, Joan Ferrandis d'Herèdia, Lluís del Milà, Valeri Fuster, Ausiàs Izquierdo, Gaspar Guerau de Montmajor, Melcior Orta i Felip Marimon i Salvador. Al respecte cal dir que la principal notícia literària que en aquell moment es tenia de, si més no, la meitat d'aquests autors era que havien pres part en els certàmens en honor de santa Caterina de Siena, en 1511 (Ferrando 1983, 669-727), i de santa Caterina Màrtir, en 1532 (Ferrando 1983, 769-865). I que els poetes dels quals s'hi oferien més dades biogràfiques i bibliogràfiques eren: Vicent Ferrandis, Jaume Bertran, Hug de Moncada, Andreu Martí Pineda, Joan Timoneda, Joan Baptista Anyes i Joan Ferrandis d'Herèdia.

Per la seua banda, del segle XVII en trobem ressenyats 26: Gaspar Aguilar, Joan Batiste Roig, Onofre Funes de Munyós, Joan Mora d'Aguirre, Vicent Ferri, Vicent Sanz, Joaquim Sala, Josep Oriola, Pere Jacint Morlà, Josep Rostajo, Marc Antoni Ortí, Josep Cucarella, Valerià Sentlí i Ulldemolins, Jeroni Martínez de la Vega, Pere Esteve i Puig, Ceferí Clavero de Falces, Eliseu Armengol, Roc Sala, Miquel Serres i Valls, Josep Carbó, Francesc Mulet, els germans Llorenç i Isidor Matheu i Sanç, Francesc Ramon González, Josep Ordines i Josep Ortí Moles. Mentre que del XVIII, únicament 14: Carles Ros, Rosa Trincares, Alonso Carrasco, Josep Abril, Vicent Feliu, Vicent Pedró, Joan Collado, Lluís Galiana, Bertomeu Tormo, Josep Rios, Ramon Josep Rebodilla, Pasqual Jover, Vicent Antoni Noguera i Carles Leon. Els autors dels Sis-cents i del Set-

⁸ Pel que fa a aquest nom, llegim en nota a peu de pàgina: “Abreviación de su nombre ó apellido. ¿Querrá decir Cucó, apellido bastante vulgarizado en este reino y por error de imprenta resultaría este geroglífico?” (35). Més modernament, Antoni Ferrando (1983, 790) n'ha dit que es tracta d'una “òbvia errata per *Cucó* o *Micó*, la qual cosa no ha facilitat la seua identificació.” I ha conjeatrat que “és possible que es tracte d'un virtuós i afamat dominicà anomenat Joan Micó (1489-1555), natural de Palomar (Vall d'Albaida), del qual parlà extensament Vicent Ximeno.” Amb tot, ha conclòs que “l'enigma sobre la personalitat de frare 'Cnco' resta dempeus.”

cents que més atenció varen obtenir per part de Puig i Martí són: Gaspar Aguilar, Pere Esteve, Francesc Mulet, Carles Ros, Joan Collado, Lluís Galiana, Bertomeu Tormo i Carles Leon. I de la mateixa manera que passava amb els poetes del segle XVI ressenyats, bona part dels 26 inclosos en el XVII havien pres part en el certamen en honor de la Immaculada Concepció, en 1622 (Ferrando 1983, 955-980).

Pel que fa al conjunt de les 83 notícies biogràfiques i bibliogràfiques que integren el volum, cal dir que, encara que hi predomina la dada asèptica, crida l'atenció que, en determinades ocasions, els autors de l'*Estudio* qualifiquen i/o opinen sobre les poesies ressenyades. Així, notem que Puig i Martí qualificaren uns versos de Pere Martí com a "llenos de fuego poético" (Puig Torralva & Martí Grajales 1883, 38); afirmen que Lluís Ferrandis s'havia presentat al certamen de santa Caterina Màrtir (Puig Torralva & Martí Grajales 1883, 1532) amb unes "estanzas de bastante mérito" (Puig Torralva & Martí Grajales 1883, 39); consideraren una composició de Francesc Joan Pastor com "de escaso mérito, por cierto" (Puig Torralva & Martí Grajales 1883, 42); i, en canvi, una altra de Miquel Garcia com "de regular mérito literario" (Puig Torralva & Martí Grajales 1883, 45).

Amb tot, més interessant encara resulta constatar quines fonts històriques i bibliogràfiques varen utilitzar a l'hora de documentar-se i fonamentar les seues recerques. D'aquesta manera, comprovem com predomina l'al·lusió a tres dels grans repertoris bibliogràfics dels segles XVIII i XIX, que sens dubte varen utilitzar com a "llibres de capçalera": la *Biblioteca valentina y catálogo de los insignes escritores naturales de la ciudad y Reyno de Valencia* (1747), de Josep Rodríguez; els volums *Escritores del Reyno de Valencia cronológicamente ordenados* (1747 i 1749), de Vicent Ximeno; i la *Biblioteca valenciana de los escritores que florecieron hasta nuestros días con adiciones y enmiendas a la de D. Vicente Ximeno* (1827 i 1830), de Just Pastor Fuster, que és la més pròxima a Puig i Martí, des d'un punt de vista cronològic, i la més citada de totes. Però no només, perquè també trobem esments i referències a les obres de Vicent Mariner, Llorenç Matheu i Sans, Josep Teixidor, Francesc Pérez Bayer i Vicent Salvà; i a les cròniques de Rafael Martí de Viciano, Pere Tomich, Gaspar Escolano i Pere Antoni Beuter.

En relació al material bibliogràfic que, a l'hora de realitzar la recollida de dades, tingué a la seua disposició i consultà el duet Puig Torralva-Martí Grajales, cal també assenyalar que comptaren amb l'ajuda de diversos lletraferits coetanis vinculats a Lo Rat Penat i el moviment de la Renaixença –i, en conseqüència, sensibles a uns mateixos temes. Així, en parlar del poeta Francesc Fenollet, i en referència al certamen poètic que tingué lloc en 1511 en honor de santa Caterina de Siena –del qual Fenollet fou secretari–, constataren a peu de pàgina que havien rebut el suport "del Sr. Ferrer y Bigné, á quien no podemos menos de agradecer las importantes noticias que nos ha facilitado y que completan en parte este trabajo" (Puig Torralva & Martí Grajales 1883, 17). Així mateix, deixaren també constància d'haver comptat amb el recolzament bibliogràfic de sis contemporanis més:

- a) El poeta Joan Espiau Bellveser, del qual, parlant d'una de les obres de Joan Timoneda, escrigueren:
Este rarísimo ejemplar, único que conocemos, junto con otras obras castellanas de Timoneda, están en poder, hoy día, de nuestro querido amigo el ilustrado abogado D. Juan Espiau, quien con una galantería que le agradecemos, las ha puesto á nuestra disposición para tomar apuntes (Puig Torralva & Martí Grajales 1883, 48).

- b) El bibliòfil Joan de la Creu Martí –a qui, recordem-ho, estava dedicat el volum–, a propòsit del qual, en reproduir una composició de Joan Baptista Anyes, apuntaren: “Este precioso poema es propiedad de D. Juan de la Cruz Martí, y no conocemos otro ejemplar” (Puig Torralva & Martí Grajales 1883, 51).
- c) Els erudits Lluís Cebrian Mezquita i Vicent del Cacho, als qui, en parlar de mossén Valerià Sentlí i Ulldemolins, agraïen haver consultat el ‘Catálogo de Castellonenses ilustres’, obra premiada en los *Jochs Florals del Rat-Penat* y original de nuestros queridos amigos D. Luis Cebrián y D. Vicente del Cacho (Puig Torralva & Martí Grajales 1883, 70), un estudi que tornarien a citar en parlar de Francesc Mulet (Puig Torralva & Martí Grajales 1883, 83).
- d) L’escriptor i activista cultural Constantí Llombart, de qui manifestaven haver consultat les *Obres festives* del pare Mulet, editades en 1876 (Puig Torralva & Martí Grajales 1883, 80), i el volum, en curs de publicació, *Los fills de la mortaviva* (Puig Torralva & Martí Grajales 1883, 110).
- e) I “nuestro erudito y querido amigo” Josep Vives Ciscar (Puig Torralva & Martí Grajales 1883, 88), de qui esmentaven l’article titulat “El robo del copón de santo Domingo” que Vives Ciscar (307-315) publicà al núm. de la *Revista de Valencia* corresponent a l’1 de juny de 1882.

D’altra banda, des d’un punt de vista lingüístic resulta interessant constatar com, al principi del treball, en reproduir el primer fragment de poesia valenciana, Puig i Martí varen fer constar en nota a peu de pàgina que “todas las composiciones que transcribamos lo haremos con toda la exactitud posible para que el lector tenga cabal idea de la gramática de aquellos siglos” (Puig Torralva & Martí Grajales 1883, 18). És a dir, que la seua transcripció seria paleogràfica, ja que tenien la voluntat de no realitzar cap manipulació lingüística, de ser el més fidels possibles a l’original català i de mostrar l’ortografia de l’època. Això els portà a reproduir, fins i tot, els errors d’edició, com passà en el cas de “Frare Cnco,” al qual hagueren d’afegir l’explicació abans reproduïda.

En una mateixa línia, ben eloqüent resulta també resulta comprovar amb quins noms o fórmules es referiren els autors de l’*Estudio* al català de València: “lengua valenciana” (Puig Torralva & Martí Grajales 1883, 27), “lemosino-valenciano” (Puig Torralva & Martí Grajales 1883, 28, 51), “nativo idioma” (Puig Torralva & Martí Grajales 1883, 46, 95), “lemosín” (Puig Torralva & Martí Grajales 1883, 69, 95, 107) i “lengua patria” (Puig Torralva & Martí Grajales 1883, 107); és a dir, els mateixos apel·latius que empraren els seus companys de moviment, que, en general, defugiren els noms de “català” i “llengua catalana” (Roca 2010). I no menys expressiu també, el breu comentari –que deambula entre la disculpa i la lloança– amb què aquests dos representants de la Renaixença valenciana i partidaris de la recuperació dels usos cultes de la llengua tancaven la ressenya dedicada a Carles Ros:

Si Ros, que conocía muy bien el lemosín literario, usa en sus romances y coloquis un lenguaje vulgar, téngase presente que escribía para el pueblo, haciendo un gran beneficio á su nativo idioma (Puig Torralva & Martí Grajales 1883, 95).

Finalment, val la pena de constatar que Puig Torralva i Martí Grajales també aprofitaren les pàgines de l’*Estudio* per a esmenar un error que havien comés en el seu anterior treball conjunt. D’aquesta manera, al final de la ressenya dedicada a Joan Baptista Anyes podem llegir:

En nuestra obra “Orígenes del Grabat en Valencia” digimos equivocadamente que

“La vida martyri y traslació dels gloriosos mártirs é reals prínceps Sant Abdó y Senén, etc.” era un poema en vers valencià, escrit per el venerable Juan Bautista Agnesio: la obra a que nos queríamos referir era la mencionada de Sant Julià y Santa Basilisa. La vida de San Abdón y San Senén está escrita en prosa (Puig Torralva & Martí Grajales 1883, 51).

Si des del present observem l'estadi de coneixement del passat literari en què se situaven el duet Puig Torralva-Martí Grajales ens sembla certament primari. S'ha avançat moltíssim, d'aleshores ençà, i per a confirmar-ho només cal indicar, com a exemple, que en 1883 hom ignorava tant la data de defunció de Gaspar Aguilar com la del naixement de Carles Ros. Tanmateix, el que tampoc no cal dubtar és que l'*Estudio* degué representar, per als lletraferits del darrer terç del segle XIX, una formidable eina de coneixement i aproximació als poetes valencians cultes dels segles XVI, XVII i XVIII, que d'aquesta manera els devien resultar, als homes i dones de la Renaixença, una mica menys llunyans. De fet, si en les darreres dècades s'ha pogut avançar notablement en l'estudi de la producció literària valenciana de l'Edat Moderna –dels certàmens poètics dels segles XVI, XVII i XVIII (Ferrando 1983) i, més concretament, de la vida i l'obra d'alguns d'aquests protagonistes, com ara Lluís Galiana (Pellicer), Francesc Mulet (Bellveser), Pere Jacint Morlà (Morlà), Carles Ros (Guardiola), Pere Esteve (Esteve), Lluís del Milà (Milà), que Puig i Martí varen qualificar com “el más decidido y entusiasta campeón de las letras lemosino-valencianas en su siglo” (Puig Torralva & Martí Grajales 1883, 93), i Carles Leon (Martí)–, és també gràcies a la crida d'atenció, l'aportació de dades i la pionera anàlisi que en 1883 varen realitzar Josep Maria Puig Torralva i Francesc Martí Grajales.

Des d'aquest punt de vista, cal situar l'*Estudio* històric-crític de los poetes valencianos de los siglos XVI, XVII i XVIII, que sens dubte contribuí a augmentar el coneixement que els valencians del darrer terç del segle XIX tenien de la seua història literària, com un dels estudis pioners a l'hora de desvetlar un llarg període cultural, el de l'Edat Moderna, encara no suficientment conegut ni valorat. Així ho assenyala, per exemple, el professor Joaquim Martí Mestre, que ben recentment s'ha servit de les investigacions realitzades per aquests dos representants de la Renaixença valenciana per tal d'avançar en el coneixement del col·loqui Carles Leon, i ha reconegut que, “segurament, Puig Torralva i Martí Grajales van ser els primers a donar notícia del poeta Carles Leon i a atribuir-li una sèrie de col·loquis valencians publicats en el seu dia com a anònims” (Martí 7), cosa que assenyala l'*Estudio* de 1883 com una meritòria investigació de finals del segle XIX que, a principis del XXI, continua realitzant una aportació efectiva a l'examen i l'aprofundiment del nostre passat cultural.

Obres citades

- Bellveser, Ricardo. *El "pare" Mulet, un enigma desvelado*. València: Alfons el Magnànim, 1989.
- Cucó, Alfons. *El valencianisme polític (1874-1939)*. Catarroja/Barcelona: Afers, 1999 [1971].
- Duran de València, Miquel. "Corona de records. Eduard Martínez Ferrando, escriptor heroic i noble patriota." *La República de les Lletres* 5 (1935): 3-6.
- Escartí, Vicent J. "Les idees de Constantí Llombart a través de *Lo Rat-Penat*. *Calendari llemosí*." *Constantí Llombart i el seu temps*. València: AVL, 2005. 137-165.
- . "Unes reflexions sobre la poesia del Barroc en valencià." Dins *Escriptors valencians de l'Edat Moderna*. València: AVL, 2004. 177-192.
- . "Introducció." Pere Esteve. *Escrits valencians*. València: Institució Alfons el Magnànim, 2005. 9-43.
- . "Introducció." Lluís del Milà. *El cortesano*. València: Institució Alfons el Magnànim, 2010. 11-56.
- . *From Renaissance to Renaissance. (Re)creating Valencian Culture (15th-19th c.)*. Santa Barbara: Publications of eHumanista, 2012.
- Esteve, Pere. Vicent Josep Escartí ed. *Escrits valencians*. València: Institució Alfons el Magnànim, 2005.
- Estrela, Josep Enric. "L'interés pel passat històric a *Lo Rat-Penat*. *Calendari llemosí*." *Constantí Llombart i el seu temps*. València: AVL, 2005. 167-183.
- Ferrando, Antoni. *Els certàmens poètics valencians del segle XIV al XIX*. València: Institució Alfons el Magnànim, 1983.
- . "La literatura popularista al País Valencià durant la Decadència. El segle XVII." *Estudis de literatura catalana al País Valencià*. Alacant/Benidorm: Universitat d'Alacant/Ajuntament de Benidorm, 1987. 55-74.
- . "Introducció." Dins Pere Jacint Morlà. *Poesies i col·loquis*. València: Edicions Alfons el Magnànim, 1995. 7-41.
- . "Una revisió crítica del barroc valencià." *Caplletra* 52 (2012): 113-152.
- Fuster, Joan. *La Decadència al País Valencià*. Barcelona: Curial, 1985.
- Goberna Valencia, Mª Victoria. "La Sociedad Arqueológica Valenciana." *Archivo de Prehistoria Levantina* XVI (1981): 575-608.
- Igual Úbeda, Antoni. *Història de "Lo Rat Penat"*. València: Ajuntament de València, 1959.
- Llombart, Constantí. *Los fills de la morta-viva. Apunts bio-bibliogràfics pera la historia del renaixement lliterari llemosí*. València: Emprenta d'en Emili Pasqual, 1879 [1883].
- [Llorente, Teodor.] "Valencianos sobresalientes. Nuestros poetas. José María Puig y Torralba." *Las Provincias* (17 d'agost de 1897).
- Martí Mestre, Joaquim. *Els col·loquis valencians atribuïts a Carles Leon*. Paiporta: Denes, 2008.
- Milà, Lluís del. *El cortesano*. Ed. Vicent Josep Escartí. València: Institució Alfons el Magnànim, 2010.
- Miralles, Eulàlia. "Els escriptors catalans en una Europa en conflicte: la propaganda política impresa de la guerra dels Segadors." *Caplletra* 52 (2012): 181-205.
- Morlà, Pere Jacint. Antoni Ferrando ed. *Poesies i col·loquis*. València: Edicions Alfons el Magnànim, 1995.

- Pellicer Borràs, Joan E. *La "Rondalla de rondalles" de Lluís Galiana. Estudi lingüístic i edició.* València: Ajuntament d'Ontinyent, Universitat de València, 1986.
- Puig Torralva, Joseph M^a. *Lliris y carts. Poesías valencianes.* València: Establiment Tipogràfic Doménech, 1899.
- . "La poesía popular en Valencia y la invasión francesa." *Las Provincias* (19 de juny de 1908).
- Puig Torralva, Joseph M^a & Martí Grajales, Francesch. *Orígens del grabat en Valencia. Apunts crítich-històrichs.* València: Imp. Viuda Ayoldi, 1882.
- . *Estudio histórico-crítico de los poetas valencianos de los siglos XVI, XVII y XVIII.* València: Imp. de la Viuda de Ayoldi, 1883.
- Roca, Rafael. *Teodor Llorente, líder de la valenciana.* València: PUV, 2007.
- . "Teodor Llorente i la llengua dels valencians." *Caplletra* 49 (2010): 43-63.
- . *El valencianisme de la Renaixença.* Alzira: Bromera, 2011a.
- . *La Renaixença valenciana i el redescobrimient del país. El Centre Excursionista de Lo Rat Penat (1880-1911).* Paiporta: Denes, 2011b.
- . "La Guerra de Successió i la Renaixença valenciana." *Josep Marco i la Guerra de Successió.* Algemesí: Ajuntament d'Algemesí, 2012. 237-264.
- Ros, Carles. Maria Isabel Guardiola i Savall ed. *Ràro Diccionàrio Valenciano-Castellano, único, y singular, de vòzes monosylabas.* Alacant: Universitat d'Alacant, Departament de Filologia Catalana, 2004.
- Simbor, Vicent. *Els fonaments de la literatura contemporània al País Valencià (1900-1939).* Barcelona: PAM, 1988.
- Tormo, Bertomeu. Josep Mª Puig Torralva ed. *La gatomàquia valenciana.* València: Llibreries d'en Joan Mariana y Sanz, 1880.
- Valentino. "Lliris y carts. Poesies valencianes de Joseph M. Puig Torralba, Mestre en Gay Saber. Valencia 1900 [sic]." *Las Provincias* (9 de febrer de 1900).
- Vives Ciscar, J. "El robo del copón de santo Domingo." *Revista de Valencia* (1 de juny de 1882): 307-315.